

Makale Bilgisi /Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi /Received: 05.03.2019
Kabul Tarihi /Accepted: 04.05.2019

**Abdulcelil el-Kazvinî'nin “en-Nakz” Adlı Eseri ve Şiiler Hakkındaki
Bilgiler**

Hasan APAYDIN*

Öz

İslam toplumu Hz. Peygamber'den sonra çeşitli görüş ayrılıklarına düşmüş ve farklı ekollere ayrılmıştır. Her bir topluluk kendi görüşlerini suçlamalara karşı savunmak yahut karşıt/rakip görüşleri çürütmek amacı ile eserler telif etmişlerdir. Çalışmamıza konu olan *en-Nakz* isimli eser hicri VI./XII. asırda, Selçuklu saltanatının son dönemlerinde, Şia'ya yöneltilen suçlamalara cevap mahiyetli yazılmış bir eserdir. Eser muhteva olarak oldukça zengin olup, o dönemde yaşayan Şiilerin yaşam merkezleri, sosyo-kültürel konuları, mimarisi, eğitim kurumları, eserleri, yöneticilerle ilişkileri ve daha birçok konu hakkında malumatlar içermektedir. Eser kaleme alındığı dönem bakımından da İslam Mezhepleri Tarihi açısından dikkate değerdir, zira XI. yüzyıl mezhepsel farklılıkların daha fazla gündeme getirildiği ve ihtilafların körüklendiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde yaşayan Şiilerin inançlarının ve kültürlerinin daha iyi anlaşılabilmesi bakımından *en-Nakz* isimli eserin büyük bir öneme haiz olduğu anlaşılmaktadır. Benzer konulara değinen Arapça eserler olsa da o döneme ait teferruatlı bilgi veren ve özellikle Farsça telif edilen başka bir eser bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Abdulcelil Kazvinî, Kitab-un Nakz, Selçuklular, Şii, Şia, İmamiyye, Eşariyye.

Abduljelil al-Qazvini's Book “en-Naqz” and Knowledges on Shiites

Abstract

Islamic society fell into various divergences and divided into different schools after the Prophet (pbuh). Each community compiled books in order to defend their views against accusations or refute the views of opponents. The book named *en-*

* Türkiye Caferileri Vakfı (TÜRCAV) Genel Sekreteri, hasan1412@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7048-7737>

Nakz which is the subject of our study is a book written in response to accusations against Shia in Hijri sixth century, last period of Seljuk empire. The book is quite rich as the content and includes information about life centers of Shias living in that period, socio-cultural issues, architecture, educational institutions, books, their relations with the administrators and many more topics. The book is noteworthy also because of the period in which the work was written in terms of Islamic Sects history because of XI. century comes across as a period when sectarian differences came to the agenda more frequently and the conflicts were fueled. In terms of a better understanding of beliefs and cultures of Shias living that period, it can be understood that *en-Nakz* named book possess great importance. Although there are Arabic books that touch too similar subjects, there is no book, especially copyrighted in the Persian language, which provides detailed information about that period.

Key Words: Abdulcelil Kazvini , Kitab-un Nakz , Seljuks, Shiite, Shia, Imamiyyah, Ashari.

Giriş¹

İslam düşünce tarihi, farklılıkların birlikteliği üzerine kurulu uzunca bir geçmişe sahiptir. Günümüzden bakınca ayrıymış gibi duran pek çok mezhep, ait oldukları dönemin toplumsal gerçekliğinde, bazen çatışma bazen de uzlaşma yoluyla, aslında birlikte inşa olmuşlardır. Bu inşanın somut izdüşümleri mesabesindeki dinî-mezhebî metinler, söz konusu birliktelikten ziyadesiyle etkilenmişlerdir. Bu nedenle hangi mezhebe mensup birisi tarafından yazılırsa yazılsın, metinlerin, kendilerini çevreleyen sosyo-kültürel ortamdan ve bu ortamın düşünce diyalektiğinden soyutlanması mümkün değildir.

VI./XII. yüzyılda İmamiyye mezhebine mensup önemli bir âlim olan Abdulcelil el-Kazvini'nin *en-Nakz* adlı eseri bu durumun en dikkat çeken örneklerinden birini oluşturmaktadır. Eşariyye'ye mensup bir müellif tarafından kaleme alınan ve İmamiyye'nin eleştirisine hasredilen bir esere reddiye kabilinden yazılan bu eser, hem söz konusu reddiyelere ve eleştirilere cevap vermekte hem de muhatabın ait olduğu mezhebi geleneğe yönelik karşı eleştirilerde bulunmaktadır. Bu haliyle eser, mezhepler arası karşılıklı bir etkileşimi ve bu etkileşim neticesinde oluşan gerilimi oldukça geniş bir biçimde ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra İmamiyye'nin VI./XII. yüzyılın ilk yarısında Horasan şehirlerindeki temsiline dair önemli ve başka kaynaklarda bulunmayan genişlikte bilgiler sunmaktadır. Söz konusu zaman dilimi Büyük Selçuklular Devleti'nin son dönemlerine denk düşmektedir. Kazvini, Selçukluların hâkimiyeti altında yaşamış birisidir. Eşariyye'yi eleştirirken Selçuklu yöneticilerinin mezhep merkezli kimi tasarruflarına ve yaklaşımlarına dair de önemli bilgiler sunmakta, onların görüşlerine ve yaklaşımlarına övgülerde bulunmaktadır.

¹ Bu çalışma 2017 yılında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Ana Bilim Dalında yapmış olduğum seminer ödevimin yeniden gözden geçirilmiş halidir. Seminer konunun belirlenmesinde ve yazım aşamasında yardımcı olan ve metni elden geçirerek tashih eden danışmanım Sayın Doç. Dr. Mehmet Kalaycı'ya teşekkür ederim.

Bu çalışmada Kazvinî'nin söz konusu eseri ve muhtevası tahlil edilmiştir. Farsça kaleme alınmış olan eser, bu kapsamda önce baştan sona gözden geçirilmiş ve İmamiyye'nin VI./XII. yüzyılda Horasan şehirlerindeki temsiline dair bilgiler derlenmiştir. Daha sonra da bir bütünlük içerisinde kompoze edilmiştir. İlgili bilgiler, aynı zamanda bir veri niteliği taşıdığından metinde genellikle tasviri bir yöntem izlenmiş, önemli görülen bazı pasajlar birebir tercüme edilmiştir. Hakkında çok fazla bilgi bulunmayan, ancak *en-Nakz*'a yansıyan içerik dikkate alındığında oldukça önemli bir İmami âlim olan Kazvinî'nin hayatına dair kitap içerisinde yer alan bilgiler de not edilmiş ve bunlar Kazvinî'nin tarihsel kişiliği altında zikredilmiştir.

Türkiye'de *en-Nakz* eseri üzerine yapılmış müstakil bir çalışma bulamadık ama özellikle Selçuklular dönemi hakkında yazılan birçok eserde bu kitaba atıf bulmak mümkündür. Abdurrahman Acar'a göre XI. asrın kültürel ve dini tarihi açısından *en-Nakz* kitabının büyük bir önemi bulunmaktadır.² Alessandro Bausani yazmış olduğu “Selçuklular Dönemi Din” makalesinde *en-Nakz* kitabının önemine değinerek birçok alıntılarda bulunmuştur.³ Adem Arıkan'ın “Büyük Selçuklular Döneminde Şia” isimli doktora tezinde de Büyük Selçuklular döneminde İsnâaşeriyye Şiilerinin yoğun olarak yaşadığı coğrafyanın tespiti ve 5. ve 6. /11. ve 12. yüzyılda özellikle İran'daki dinî durum hakkında önemli kaynaklarından birisi de *en-Nakz* kitabı olmuştur.⁴ Dilinin eski Farsça olması nedeni ile anlaşılması zor olan bu esere belki de bu sebepten dolayı çok fazla rağbet edilmemiştir. İran'da ise hem Kazvinî hem de *en-Nakz* hakkında çok sayıda kitap ve makale yazılmış ayrıca kongre/sempozyumlar düzenlenmiştir. Örnek olarak 2012 yılında Kazvinî'yi anma ve ona saygı kongresi düzenlenmiş, Kazvinî, *en-Nakz* ve *en-Nakz*'ın içerdiği konulara ilişkin sunulan makaleler bir kitap haline getirilmiştir, bu eserde yirmi dört adet makale bulunmaktadır.⁵ İran'ın Kum şehrinde bulunan “Merkez-i Tahkikati-yi Kampüteri-yi Ulum-i İslami” adlı kuruluş *en-Nakz* eseri ve ona ilişkin yazılan kitap ve makaleleri içeren bir yazılım programı hazırlamıştır.⁶

² Abdurrahman Acar, *Kitap Tanıtma*, (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c:39 sayı:1, 1999), s:713

³ Alessandro Bausani, “Selçuklu Döneminde Din”, çev. Ali Ertuğrul, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2007, cilt: 11, sayı: 2, s. 441-465

⁴ Adem Arıkan, *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2010, s:11, 12

⁵ Komisyon, *Mecmu'ayi Makalat-ı Kongre-yi Bozorgdaşti-yi Abdulcelil Razî Kazvinî*, (Kum: Darul Hadis, Kitaphaneyi müze ve merkez-i İsnad-i meclis-i şura-yi İslami işbirliğiyle, 1391/2012)

⁶ Bu program elimizde mevcuttur.

1. Abdulcelil el-Kazvinî'nin Hayatı

Asıl adı Nâsıruddîn Abdulcelil er-Razî el-Kazvinî olan Abdulcelil el-Kazvinî, yaşadığı dönem itibari ile Rey ve Kazvin şehirlerinin önde gelen ailelerinden birine mensup olup Ebu'l-Hüseyin Muhammed b. Ebu'l-Fazl el-Kazvinî'nin oğludur.⁷ *en-Nakz* adlı eserinde verdiği satır arası bilgilere bakılırsa, bu aile toplum içerisinde nüfuz sahibi, hatırı sayılır ve sözüne itimat edilir bir ailedir.⁸

Kazvinî'nin doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir; bununla birlikte eldeki veriler ışığında, V./XI. yüzyılın sonlarında dünyaya geldiği, VI./XII. yüzyılın ikinci yarısında, yani yaklaşık 560/1165'ten sonra vefat ettiği kaydedilmektedir.⁹ Kazvinî, yaşadığı dönemin önde gelen ve etki gücü yüksek vaizlerinden biridir ve sıklıkla önemli ilim meclislerine sohbet etmesi için davet edilmiştir.¹⁰ Nitekim kendisiyle aynı dönemde yaşamış olan Şeyh Muntecebuddîn er-Razî (ö.585/1189) onu *Şeyhu'l-Vaiz* olarak nitelemiştir.¹¹

İmamiyye mezhebine mensup olmasına karşın, Kazvinî'nin meclislerinin farklı mezheplerden çok sayıda insana ev sahipliği yaptığı belirtilmektedir. Yaşadığı dönemde Horasan bölgesinde mezhepler arasında yaşanan toplumsal gerilimler göz önünde bulundurulduğunda onun herkese kendisini kabul ettirmiş önemli bir kimse olduğu anlaşılmaktadır.

2. Abdulcelil el-Kazvinî'nin Eserleri

Kazvinî'nin çok sayıda eser yazdığı, özellikle Moğol istilasıyla birlikte bunların birçoğunun kaybolduğu ve onlardan sadece isimlerinin geriye kaldığı bilinmektedir. *en-Nakz*'daki atıfları ve değerlendirmeleri doğrultusunda onun aşağıdaki eserleri kaleme aldığı anlaşılmaktadır:

Tenzihu 'Â'işe 'ani'l-Fevâhiş'l-'Azîme: Bu kitabı Emir Abbas Ğazî'nin hâkimiyeti ve Sa'îd Hasan Esterabâdî'nin kâdi'l-kudatlığı döneminde, Seyyid Şemsuddîn Hüseyinî'nin emri ile 533/1139 yılında yazmıştır. *en-Nakz*'da bu eserin yazılma gerekçesi hakkında geniş bilgiler sunmuştur.¹² Kendi tabiri ile “bir kimse Aişe, Ümmü Seleme ve diğer peygamber eşleri hakkında Şia'nın görüşlerini bilmek istiyorsa mutlaka bu kitabı okumalıdır.”¹³ Allame Meclisî'nin kendi zamanında bu kitabı görmüş olduğu yönündeki beyanından,¹⁴ kitabın Moğol istilasından salim kurtulduğu ama daha sonraları tekrar ortadan kaybolduğu

⁷ Seyyid Muhsin el-Emîn, *A'yânu's-Şi'a*, (Beyrut: Dâru't-Ta'âruf li'l-Matbû'ât, 1403/1983), c. 10, s. 16.

⁸ Abdulcelil el-Kazvinî, *en-Nakz*, (Tahran: Encümen-i Asarı Milli, 1358/1979), s. 15

⁹ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 23, (Mukaddime)

¹⁰ Mirza Abdullah Efendi, *Riyâdu'l-'Ulemâ ve Hiyâzu'l-Fudala*, (Kum, 1981, c. 3), s. 72

¹¹ Muntecebuddîn Ali b. Babuveyh Razî, *el-Fihrist*, (Kum: Ayetullah Mar'aşi Necefi Kütaphanesi, 1987), s. 87.

¹² Kazvinî, *en-Nakz*, s. 115.

¹³ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 320.

¹⁴ Allame Muhammed Bâkir Meclisî, *Bihâru'l-Envar el-camietu li dureri ehbaril Eimmetil ethar*, (Tahran: Darul kutubil İslamiyye, 1386/1966), c.102, s. 250.

anlaşılmaktadır. Bazı çevrelerce Şia'nın bazı Peygamber eşlerine hakaret ettiği yönündeki iddialara cevap olması bakımından bu kitap büyük bir öneme sahiptir.

el-Berâhînu fî İmâmeti Emîri'l-Mu'minîn 'aleyhi's-selam: Kazvinî bu kitabı 537/1143 yılında, Hz. Ali'nin imametini ispat etmek için yazmıştır.¹⁵ Kitabın başlığına yansıyan *el-Berâhînu* ifadesi, bazı kaynaklarda *el-Burhân* şeklinde zikredilmiştir.

es-Su'âlât ve'l-Cevâbât: Bu eser soru-cevap şeklinde kaleme alınmıştır. Şeyh Muntecebuddin , *Fihrist* adlı eserinde, Kazvinî'nin bu kitabından bahsetmiş ve yedi ciltten oluştuğunu belirtmiştir.¹⁶

Miftâhu'r-Râhat fî Funûni'l-Hikâyât: Kazvinî bu eserinde, Şia'nın zahitler, âbidler ve müfessirler hakkındaki görüşlerini beyan etmiştir.¹⁷ Bu kitap, *Miftâhu't-Tezkîr* adı ile anılmıştır.¹⁸ Kazvinî'nin beyanından anlaşıldığı kadarıyla bu eser, Şia'nın üzerindeki sahabe algısı ile alakalı ithamları ortadan kaldırmak amacı ile yazılmıştır. Eserde özellikle de ikinci halife Ömer'in imanı konusuna yer verilmiş olması bu konunun en önemli delillerindendir.¹⁹

Risâle-yi der Redd-i Mulhidân: Kazvin halkının, zamanın Fâtımî hâkimi hakkındaki suallerine cevap olarak yazılmış bir eserdir.²⁰ Bu dönemde Mısır'da hâkim olan Fâtımîler mülhit olarak anıldıklarından dolayı eserin ismi de *Redd-i Mülhidân* şeklinde belirlenmiştir.

3. Abdulcelil el-Kazvinî'nin en-Nakz Adlı Eseri

Kazvinî'nin günümüze ulaşan tek eseri olan *en-Nakz*'ın uzun künyesi *Ba'zı Mesâlibi'n-Nevâsıb fî Nakzi Ba'zi Fedâ'ihî'r-Revâfîz* şeklindedir. Kazvinî bu kitabı 555/1160 yılında Farsça olarak yazılan *Ba'zı Fedâ'ihî'r-Revâfîz* isimli kitaba reddiye olarak kaleme almıştır.²¹ Kazvinî, 556/1161 yılında kitabın bir nüshasının eline ulaştığını ve hemen ona cevap yazmaya koyulduğunu beyan etmektedir.²² *Ba'zı Fedâ'ihî'r-Revâfîz* kitabının yazarı her ne kadar kendi ismini saklamaya çalışsa da onun Benî Meşat kabilesinden Şihâbuddin Tevârihî eş-Şafîî er-Râzî olduğunu söylemişlerdir.²³ *en-Nakz*'da bu kitabın yazarının

¹⁵ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 376.

¹⁶ Muntecebuddin, *el-Fihrist*, s.87.

¹⁷ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 239.

¹⁸ Ömer Rıza Kuhale, *Mucemu'l Muellifîn*, (Beyrut: Mektebetul Mesna, tarih yok), c:5 s:83.

¹⁹ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 177.

²⁰ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 475.

²¹ Kazvinî, *en-Nakz*, Musahhihin önsözü, s. 21.

²² Kazvinî, *en-Nakz*, s. 2.

²³ Ağa Bozorg Tahranî, *ez-Zerî'a ilâ Tesânifi's-Şi'a*, (Beyrut: Dâru'l-Edva, 1986), c. 24, s. 284.

kendisi Şia iken daha sonra Sünni olan ve asılsız ve mesnetsiz sözler ile Şia'yı karalamaya çalışan bir şahıs olduğu zikredilmektedir.²⁴

Bu eser her ne kadar kelimî ve reddiye tarzında yazılan bir kitap olsa da, zamanın siyasi ve sosyal durumu, örf ve adetler, halkın farklı alanlarda yaşam tarzları, Rey şehrinde yaşayan halkın durumu hakkında bilgiler vermesi bakımından oldukça önemlidir. Kazvinî, kelimî reddiyelerinin yanında, İran coğrafyasında hicri ilk asırlardan itibaren Şiilerin yaşadıkları farklı şehir ve mahallelerin isimlerini, Rey şehrinde Şiiler ile Sünnilerin yaşadıkları mahallelerin isimlerini, camilerin, medreselerin, kütüphanelerin isimlerini ve hicri XI. asırda yaygın olarak ziyaret edilen Ehl-i Beyt'e mensup ziyaretgâhların bilgisini vermektedir. Ayrıca âlimler, saygın şahsiyetler, hayır işlerde bulunanlar (hayyirin), bilim adamları, yazarlar, şairler, Şii ve Şii olmayan vezirler ve devlet adamları hakkında bilgiler vermektedir. Kazvinî, İslam'ın ilk devrelerinde vuku bulan Hayber'in fethi, Sakife olayı, Reddu's-Şems olayı ve İmam Hasan'ın cenaze merasimi gibi olaylara²⁵ da değinmektedir. Farsça dilinde çok güzel bir edebiyat kullanması da kitabın değerini arttırmakta ve ona farklı bir güzellik atfetmektedir. Nitekim Selçuklular dönemi özellikle Melik Şah ve Sultan Sencer dönemi Fars edebiyatı ve şiirlerinin altın çağı olarak adlandırılmaktadır.²⁶ Bu dönem, Horasan ve Irak ahenklerinin arasında bir ahenge sahiptir.

Kazvinî'nin *en-Nakz*'ı yazdığı dönem Moğolların Horasan'ı istilasından yaklaşık elli yıl öncesine denk düşmektedir. Bu süreçte Abbasiler güç kaybetmiş, halifeler, hükümdarlar, vezirler ve devlet adamlarının elinde mahiyetlerini kaybetmiş durumlardı. Bunun fırsat olarak görüldüğü birçok yerde bağımsızlık ilan edilmiş ve halifelik makamı teşrifattan başka bir şey olmamıştı. Bu zamanda kudret sahibi olan Selçuklu devletini ve Atabekleri de beyan etmek gerekir. Her yerde vuku bulan siyasi istikrarsızlar ve karışıklıklardan Rey şehri de payını almıştı. Kazvinî, bu iktidar kavgalarına ve siyasi oyunlara da işaretlerde bulunmaktadır.

O zamanın siyasi karışıklıklarının sebeplerinden biri de Bâtıniler meselesiydi. Bâtınilerin İslam coğrafyasında çeşitli yerlerde yaptıkları isyanlar önem arz etmektedir. Bu olaylarda aslen Rey şehrinde olan Hasan Sabbah ismi, İran'da vuku bulan ayaklanmalarda ve yöneticilerin yaşadıkları sıkıntılarda en önemli aktörlerdendir. Kazvinî de kitabında Hasan Sabbah hakkında bilgiler vermektedir.

Diğer bir konu ise, yöneticilerin halkın dini duyguları ve hassasiyetlerinden faydalanma çabalarıdır. O dönemde dini eğitimler hadis ve fıkıh üzerinde yoğunlaşmış, irfan ve felsefe gibi konular hızla

²⁴ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 15.

²⁵ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 59, 287, 288, 289, 602.

²⁶ Muhammed Şibli Nu'mânî, *Şi'ru'l-Acem*, trc. Muhammed Takî Daî Gilanî, (Tahran: İbni Sina, 1366-1988), s. 160.

düşüşe geçmişti. Halkın hassasiyetleri dini duygularına bağlanmış konumdaydı. Yönetime geçmek isteyen ve yönetimini sağlama almak isteyenler bu konuyu fevkalade kullanmaktaydılar. Hatta Selçuklular da bu konudan, kendilerinin Abbasi hilafetinin koruyucuları olduklarını ima ederek faydalanmışlardır.²⁷ O dönemde din adına yapılan katliamları da belirtmekte fayda vardır. Her hâkim, kendine sıkıntı doğurabilecek kimseleri mülhitlik ithamı ile öldürmekteydi. Kazvinî bu konulara da ayrıca değinmektedir. Özellikle Rüstem bin Ali bin Şehriyar'ın Mazenderan Melik'i olduğunda yirmi yedi bin erkeğin mülhitlik ithamı ile öldürüldüğünü beyan etmektedir.²⁸

4. en-Nakz'da Şiilerin Durumları Hakkında Bilgiler

Abdulcelil Kazvinî'nin en-Nakz'ında, Şia'ya yönelik bir eleştiri ve reddiye mahiyetinde kaleme alınmış olan *Ba'zı Fedâ'ihî'r-Revâfız*'ın dolaylı etkisi görülür. Bu eserde Şia'ya yöneltilen eleştirilere, Kazvinî kendi eserinde cevap vermeye ve karşısındakinin görüşlerini çürütmeye çalışır. Bu eleştirilere cevap verirken, dönemin sosyo-politik ve dini-kültürel manzarasına dair de önemli bilgiler sunar.

4.1. Selçuklular Döneminde Şiilerle İlgili İthamlar

4.1.1. Şiilerin Medreseleri

Fedâ'ihî'r-Revâfız kitabının yazarı, Selçuklular döneminde Şiilere dini kuruluşlar yapma izninin verilmediğini iddia etmektedir. Bu vesile ile Sünni olan Selçuklu devletinde Şiilerin tahkir olunduğu ve kısa süre altına alındığını beyan etmeye çalışmıştır. Kazvinî, Selçuklular döneminde yapılan Şii dini kuruluşlara örnekler vererek bu iddiayı yalanlamaktadır. İran genelinde bulunan medreseler ile onların İran, Şam ve Irak'ın bazı şehirlerinde bulunan vakıflarına genel olarak işaret etmekte ve Rey şehrini teferruatı ile ele almaktadır. Selçuklu Sultanlarının, yeni medrese yapımı veya mevcutların onarılması, Şii ibadet merkezleri ve mevcut örf ve adetleri ile buralarda öğretilen dini eğitimlerine katkılarını beyan etmektedir. Onun bu noktadaki değerlendirmeleri şu şekildedir:

“...Eğer Horasan, Mazenderan, Halep ve Harran gibi Şam şehirleri, Irak şehirleri ve Kum, Kâşân ve Abeh bölgelerinden başlarsak ve her birindeki medreselerin sayılarını, ne zaman yapıldıklarını, bağlı olan vakıflarını ele almak için uğraşarsak tomarlar ve kitaplar yazmak gerekir.”²⁹

“...Öncelikle Seyyid Tâcuddin Muhammed Kîseki'nin büyük medresesi... Büyük Tuğrul -Allah rahmeti ile sirab

²⁷ Celaluddin es-Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefa*, (Beirut: Darul Marife, 1420-1999), s. 361-362.

²⁸ Kazvinî, *en-Nakz*, s.110-111.

²⁹ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 34.

etsin- zamanında yapılmadı mı? Ve orada Şemsu'l-İslam Haskâ Bâbeveyh medresesi... bu iki sultan zamanında yapılmadı mı? Bu iki medrese arasında Seyyidlere ait medrese... bu medreseyi Sultan Muhammed zamanında yapmadılar mı? Ve demir kapılı medrese... Sultan Melik Şah zamanında yapılmadı mı? Ve İsfahanlıların yurdunda fakih Ali Casibî medresesi... Sultan Melik Şah zamanında yapılmadı mı? Abdulcabbar Müfid hoca medresesi... Melik Şah'ın saltanatında ve Berkyaruk'un zamanında yapılmadı mı? ... Fîruz yurdundaki medreseyi bu sultanların zamanında yapmadılar mı?"³⁰

"...İmam Ebu İsmail Hemedanî hoca İsfahan'da Sultan Muhammed'in huzuruna çıktı, medresesi fitne zamanında yıkılmıştı, (sultanın) emri ile yeniden yapıldı, kürsü koydular, o her zamanki kaidesi üzerine görevine ve işine devam etti, bu medrese bu gün hala ayakta ve meşhurdur."³¹

"... Emir İkbâl derviş evi Kerim Gıyasî zamanında yapılmadı mı? Bugün hala ayakta ve meşhur olan Ali Osman derviş evi... Sultan Melik Şahın zamanında ve onun emri ile yapılmadı mı?"³²

Bu medreselerin ortak özelliği olarak hepsinde günlük cemaat namazlarının, Kur'an derslerinin ve vaaz programlarının olduğu belirtilmiş ayrıca yapı itibari ile birçoğunun çok güzel olduğuna değinilmiştir. Kazvini'nin beyanlarından Selçukluların, dini yapıların yapılması ve onarılmasına önem verdikleri ve bu konuda mezhepsel ayırım gözetmedikleri anlaşılmaktadır.

4.1.2. Şiilerin Eserleri

Fedâ'ihî'r-Revâfız kitabının yazarı Şiilerin fikhının olmadığı iddiasını savunmuştur.³³ Kazvini bu konu ile ilgili, fıkıh kitaplarını ve Şii âlimlerinin ellerinde bulunan sayısız kütüphaneleri beyan ederek bu görüşü reddetmeye çalışmıştır. Şiilerin ellerinde bulunan meşhur ve kabul görmüş fıkıh kitaplarını şöyle zikretmektedir:

"...Muknia, A'vîz, Feraiz, Misbahu Murtaza, Şerayi Ali Hüseyyan, Men la Yehduruhu'l-Fakih, İlelu's-Şerayi, A'melu Yevmi ve'l-Leyle, Hidayetu'l-Musterşid, el-Merasimu'l-Aleviyye fî Ahkâm-i'n-Nebeviyye, el-Cemel, el-Ukûd, Kitabu'l-Muğnî fî'l-Fıkh -on ciltte-, Fıkhul Kur'an -iki ciltte-, Menasiku'z-Ziyârât, Uruzu'l-Advî, Vifaku'l-Amme ve'l-Hasse, el-Muhazzeb ibnu Berrac, el-Mutemessik bi Habli Âli

³⁰ Kazvini, *en-Nakz*, s. 34, 35.

³¹ Kazvini, *en-Nakz*, s. 36.

³² Kazvini, *en-Nakz*, s. 36.

³³ Kazvini, *en-Nakz*, s. 38.

*Muhammed, Fihristu Kutub-i'l-Ashab ve Mesaili'l-Hilaf, Misbahu Kebir, Tehzibu'l Ahkâm, el-Mebsut, Emelu's-Sünne ayrıca küçük kitaplar ile az sayfalı risalelerin sayısı hadden fazladır..."*³⁴

Burada zikredilen eserler müteferrik konulara sahip kitaplardır, bu eserlerden birçoğu günümüzde Şia arasında pek maruf değildir. Kazvinî'nin neden bu kitapları seçtiği ve neden Şia arasında daha fazla öneme sahip olan diğer kitaplara değinmediği pek anlaşılmamaktadır ama her alandan bir veya bir kaç kitap ismini örnek olarak zikrettiği düşünülmektedir. Benzer şekilde *Fedâ'îhi'r-Revâfız* kitabının yazarı Şiilerin ders ve öğrenci yetiştirme meselesini reddetmektedir.³⁵ Kazvini, bu konu ile ilgili kendisinden önceki yüzyıllardan başlayarak kendi zamanına kadar, ders ve kürsü sahibi Şia'nın büyük üstatlarının isimlerini beyan etmektedir.

"...Bağdat'ta Seyyid Murtaza ki sadece Usul ve Fıkıh alanında dört yüz öğrencisi vardı... Benî Abbas halifeleri döneminde saygın bir öğretmen ve sözü ve yazdıkları kabul gören bir şahıstı."³⁶ "ondan (Seyyid Murtaza'dan) önce Şeyh Müfid'in çok sayıda öğrencisi vardı, önemli tartışmalar yapmış ve birçok eser yazmıştır... Büyük Şeyh Ebu Cafer Bâbeveyh'in fazileti ve büyüklüğü inkar edilebilir mi?... Onun eserleri, vaazları ve dersleri, ilim ve fazileti, zühd ve emanetinin bereketleri, Rey şehrinden Türkistan'a ve İlak³⁷ şehrine kadar herkes için aşikârdır. Aynı şekilde Nevbahtîyan ve Muhammed bin Şâzân ki onların fazileti dünyaya aşikârdır ve Murtaza Kummî ki dünyanın fuzelası onun eserlerini ve vaazlarını kendilerine sermaye yapmışlardır. Şeyh Ebu Cafer Tusî ki onun fazilet ve takvası güneş gibi aşikârdır. Ve Ebu Ye'la Sellar ve İbnu'l-Berrac ve sonrakilerden Hâce Ebu Cafer Düristî ve Ebu'l Ferec Hemedanî ve... Bunlardan başka öncekilerden ve sonrakilerden öğretmen, mütekellim, fakih, âlim, mukrî, müfessir ve mütedeyyin var ki onların hepsinin zikri kitabı çok uzatır (diye gerisini beyan etmiyorum)."³⁸

Kazvinî özellikle Şia içerisinde büyük öneme sahip şahsiyetlerin isimlerini zikrederek bu ekolün şekillenmesinde onların ve eserlerinin ne denli etkili olduğuna da değinmiş olmaktadır. Fakat bazı isimler günümüzde Şia arasında pek

³⁴ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 38.

³⁵ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 39.

³⁶ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 39.

³⁷ Özbekistan'ın kuzeyinde bir şehrin ismi.

³⁸ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 40, 41.

meşhur değillerdir. Kazvini'nin beyanından, o zaman zarfında onlarında bir şöhrete sahip oldukları ve Şia üzerinde tesirli oldukları anlaşılmaktadır.

4.1.3. Selçukluların Şiilere Yaklaşımı

Fedâ'ihî'r-Revâfız kitabının yazarı, Selçukluların yapmış olduğu bazı sert tavır ve davranışları mezhep kaynaklı göstermeye çaba sarf etmiştir.³⁹ Kazvini, Selçukluların sert tavırlarını inkâr etmemekle beraber tüm devletlerin kendi saltanatlarını ayakta tutmak için yaptıkları siyasi olaylar olarak mantık çerçevesinde açıklamaya gayret etmiştir. Tarihteki Şii ve Sünni devletlere örnekler vererek bu konuyu ispata çalışmaktadır.

“Bu davranışlar mezhebin batıl olduğuna veya noksanına delalet etmez, insanlar sultana karşı geldiklerinde sultan da onlara karşı tepki gösterecektir. Tüm sultanların zamanında ve her şehirde bunun örnekleri mevcuttur. Deylem şahlarının zamanında Rey şehrinde Laskilere ve Cebriye âlimlerine karşı yapılanlar, Mahmut Gaznevî zamanında İsfahan'da Muşebbihe'ye (yaptığı), Sultan Mesut zamanında Hemedan'a; Emir Kaşkar ve Emir Abbas zamanında Rey şehrinde Ebu Hanife taraftarlarını defalarca padişahın huzuruna götürdüler ve onların Kuran'ın kadim olduğunu hem ikrar edip ve hem de yazmalarını istediler... İmamî Şia mezhebinden olan Deyleman devletinde diğer mezhep âlimlerine karşı bunun benzerleri yapılmıştır ve bu davranışlar hiçbir şekilde bir mezhebin batıl olduğunu göstermez.”⁴⁰

“Horasan mülkünde Ğuzların (Oğuzların) ordusuyla kıyaslayın, ikinci Zulkarneyn olarak anılan Sultan Sencer gibi bir sultanın önde gelen seyyitlerin, büyük âlimlerin, müftülerin, kadıların, öldürülmesi, dara çekilmesi ve yağmalanması, örneğin Belh'in büyük Seyyidi Muhammed bin Yahya Fakih Nişaburî ki allame ve Şafî ashabi içerisinde benzersiz idi, zamanının zahidi olan Şeyh Abdurrahman Ekkaf ve binlerce âlim ve salih kimse (Sultan Sencer olayında) öldürüldüler. Öyleyse iki Gazne devletinin Şiilere yaptıkları, onların inancının eksikliğinden idiyse Ğuzların (Oğuzların) Ehl-i Sünnet'e yaptıkları da onların inançlarının eksik ve batıl olduğundan kaynaklanmıştır. Hal buysa bütün akıl sahipleri bunun saltanat sahipleri tarafından güvenlik amaçlı yapıldığını anlar.”⁴¹

³⁹ Kazvini, *en-Nakz*, s. 41 (Sultan Sait melik şah zamanında ne aşağılamalar ve zorluklar Rafiziler için yapılmış ve zorla minberlere getirilerek iman etmeleri istenmiştir.)

⁴⁰ Kazvini, *en-Nakz*, s. 41, 42.

⁴¹ Kazvini, *en-Nakz*, s. 43.

Bazı padişahların saltanatlarını korumak ve güvende tutmak içgüdüleriyle ve/veya yanlış anlaşılmalara ile bazı fitnecilerin tahrikiyle bazı ilim ve fikir sahiplerine ve onların takipçilerine uyguladıkları baskı ve zulümler tarihin siyah sayfalarına örnek teşkil etmektedir. Kazvinî'nin de örneklendirdiği ve beyan ettiği gibi hükümdarların bu tavırları, o ekol veya şahısların yanlışlığına delil olmaz. Ne hazindir ki bazı çevreler ve şahıslar bu olayları, o şahıs veya toplumun aleyhine bir delil olarak kullanma çabasında olmuş ve olabilirler ama bunun yanlışlığı gün gibi aşikârdır.

4.1.4. Şiilerin Yaşadıkları Şehirlerde İslami Kültür ve Medeniyet İle Uyum

Fedâ'ihî'r-Revâfız kitabının yazarı Şiiler arasında dini adetlere karşı bir duyarsızlık olduğunu iddia etmiştir. Özellikle İran'ın bazı Şii şehirlerinin isimlerini zikrederek oralarda İslami örf ve adetten uzak olduklarını söylemiştir:

*"Râfızîlerin yaşadıkları ve çoğunlukta oldukları hiçbir yerde din ve şeriatın cemalini göremezsin, Şia topluluklarının değeri olmaz; Kum, Kâşân, Âve, Veramin, Sari, Urem gibi Rafizi şehirler Alamut'un birer yansımasıdır (çünkü buralarda ezanda açıktan Hayya a'la hayril amel cümlesi söylenmektedir), Rey şehrinde Muslihâh'da, Horasan ve Sebzevar'da cemaat (namazı) yapmazlar, şeriatlarının kuvveti ve camilerinin nuru olmaz."*⁴²

Kazvini, yazarın bu iddiasını fırsat bilerek bahse konu şehirlerin her birinde İslami medeniyet ve kültürün Şiiler arasında nasıl geliştiğini ispata çalışmıştır. Kazvini, yazarın değindiği Kum, Kâşân, Âve, Veramin, Sari, Urem ve Sebzevar⁴³ şehirlerini aşağıdaki unsurlar özelinde ele almıştır:

Camiler: Kazvini, Müslümanlar arasında camilerin önemine değindikten sonra, şehir merkezlerindeki, Pazar yerlerindeki ve mahalle arasındaki camileri beyan etmekte ve halkın buralara olan rağbetlerini anlatmaktadır.

Camilerin Mimarileri: Özellikle merkez camilerin mimarilerini ve bu yapılarda kullanılan malzemeleri ele almaktadır.

Medreseler: Müslümanlar arasında camilerden sonra en önemli yerlerden biri medreselerdir. Bu dönemde camilerde de dini eğitim verilmiştir ancak camilerin ibadet mekânları olması hasebiyle medreseler eğitim alanında daha ileri gitmişlerdir. Kazvini, burada

⁴² Kazvinî, *en-Nakz*, s. 194.

⁴³ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 194-202.

medreselerin, şöhreti, mimarisi, dersleri, vakıfları ve halkın arasındaki meşruyetleri ile halkın rağbetine de değinmiştir.

İlmi Uzmanlıklar: Kazvini, özellikle Kum şehrinde meşhur olmuş Kur'an karilerini, müfessirler, Arap edebiyatı uzmanları, büyük şairler, fakihler ve kelmacıları da beyan etmektedir.

Razî, o dönemin mimarisinin yanında dönemin sosyal hayatı hakkında da önemli bilgiler vermiştir. Cami ve medreselerin mimarisi ve halkın buralara olan rağbeti, buralarda bulunan kimselerin uzmanlık alanlarıyla halkla ilişkileri, belirtilen asırla ilgili araştırma yapmak isteyen ilim adamları için önemli bilgileri barındırmaktadır.

4.2. *en-Nakz'a* Göre Şii Nüfusun Yoğun Olduğu Şehirler

Abdulcelil Kazvinî, Şiilerin coğrafi yerleşim alanlarını genel olarak üç gruba ayırarak ele almıştır:

Acem Irak'ı Bölgesi: Bu bölge; Kum, Kâşân, Ave (Âbe), Rey ve Veramin şehirlerini kapsamaktadır.

Hazar Denizi Kıyıları: Bu bölge; Cürcan,⁴⁴ Esterâbâd, Dehistan, Cerbadikan (Herbabikan), Sari, Urem, Mazendaran'ın bütün şehirleri ve Taberistan'ın bazı şehirlerini kapsamaktadır.

Horasan Bölgesi: Bu bölgede Sebzevar şehrini görmek mümkündür.

Kazvini'ye göre bu şehirlerde yaşayanlar on iki imam Şii'si ve Usulî ekoldendirler.⁴⁵ Bunların karşısında ise İsfahan, Hemedan, Save, Azerbaycan şehirleri ve Sistan (Sigestan) Sünnî şehirleridirler, yazarın tabiri ile "*bunlar Şii kokusunun kendilerine ulaşmadığı şehirlerdir.*"⁴⁶

Kazvini'nin beyanlarından da anlaşılacağı gibi aslında her vilayette belli bir ekolün veya belli bir kavmin üstünlüğü vardır. Bu sebeple hutbeler ve sikkeler farklılık göstermektedir. Hüküm ve fetvalar o bölgede ağırlığı olan mezhebe göre verilmekte ve belirlenmektedir. Yöneticisi ve halkı aynı mezhebe mensup olan vilayetler daha güçlü olurlar ama eğer yöneticisi ve halkı farklı mezheplerden olurlarsa güçsüz ve düşkün olurlar. Örneğin Azerbaycan'da Şia güçsüzdür, kalem ve kılıç

⁴⁴ Bugünkü adıyla Gürgan veya Gorgan.

⁴⁵ Şia tarih içerisinde Ahbarî ve Usulî olmak üzere iki kola ayrılmıştır. Sadece dini konularda nakil ve rivayetlere bağlananlar Ahbarî, hadisle birlikte zaman ve şartların getirdiği ihtiyaçları nazara alarak fıkıh ve kelmada istidlal metodundan faydalanarak akli esas alanlara ise Usulî denilmektedir. Örnek olarak: Habib Kartaloğlu, "İmamiyye'de Ahbârî-Usulî Farklılaşması: Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ocak 2011, c:13 sayı:24, s:194, 199.

⁴⁶ Kazvini, *en-Nakz*, s. 111, 123, 127, 459; Resul Caferiyân, *Coğrafyayı Tarihi ve İnsaniyi Şia der Cihani İslam*, (Tahran: Astanî mukaddesi Abdul Azim, 1371-1992), s:97.

Şafiilerin elindedir. Mazendaran'da ise bunun tam tersi Şafiiler güçsüz, kalem ve kılıç Şiilerin ellerindedir.⁴⁷

Kazvinî, Şii yerleşim yerlerini, oranın büyükleri ve saygın şahsiyetleri, o şehrin insanlarının güzel huyları ile birlikte vasfetmektedir. *Ba'zı Fedâ'ihî'r-Reva'fız* kitabının yazarı Şii yerleşim yerlerindeki halkı aşağılayıcı tabirlerle anlatmakta ve şöyle beyan etmektedir: "Alevilerin ordusu kimlerden oluşmaktadır biliyor musunuz: Ğayış kapısının ayakkabıcıları, Âve'in debbağları, Kum'un muhafızları, Veramin'in ağzı kokanları ve Sari ve Urem'in kiyakanlarıdır."⁴⁸

Cevabında ise Kazvinî şöyle demektedir:

"Âl-i Murtaza ordusu kimlerden oluşur biliyor musun? Feliysan'ın yiğitleri, Ğabiş kapısının askerleri, Zamehran'ın kapısının seyyitleri, Müslihkâh kapısının delikanlıları. Reşkan kapısının, Deyleman ve Âve'nin inançlı kimseleri, Kâşân'ın vezirleri, Kum'un Arapları ve âlimleri. Kazvin'in seyyitleri ve Şiileri, Veramin'in adam gibi adamları, saygın kimseleri ve halkın iyiliğine çabalayanları. Nermîn ve Seruhe'nin gece ibadet edenleri, Habe'nin imanlı kimseleri, Sari'nin hakanları ve yöneticileri. Urem'in cesur yiğitleri, Sebzevar'ın arifleri, Nişabur'un korkusuz yiğitleri ve savaşçuları, Cürcan'ın saygın ve önder kimseleri. Dehistan'ın büyükleri, Cerbayikan'ın⁴⁹ müminleri, Esterâbâd'ın emin kimseleridir bir avuç yüzü kara yalancılar değil..."⁵⁰

Ayrıca burada zikredilen şehirlerin de Şii olduklarını ve bu halkın özelliklerini ve sıfatlarını anlamaktayız. Yazar beyanının devamında belirtilen şehirlerde, binlerce kürsü, minber, medrese ve camiye ve buralarda Şiilerin mezheplerini yaşayıp yaşattıklarına ve Türkler ile Arapların yoğun katılımlarına değinmektedir.

Bu belirtilen şehirlerde Usulî Şiilerin kitaplarının çokluğuna değinmektedir. İslam coğrafyasının farklı yerlerinde bulunan kütüphanelerin birçoğunda bu kitaplar mevcuttur, onlardan bazıları; Rey şehrinde "Sahibi kütüphanesi", İsfahan'da "büyük kütüphane", Save'de "Ebu Tahir Hatunî kütüphanesi"dir. Bu kitapların genel içeriği tevhidin ispatı, şirkin reddi, felsefe, bâtnîlik, gulat gibi din düşmanlarına cevaplardır.⁵¹

⁴⁷ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 111, 122, 123.

⁴⁸ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 436.

⁴⁹ Buradan maksadın Cerbadikan olduğu düşünülmektedir.

⁵⁰ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 437.

⁵¹ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 18.

Bu şehirlere ek olarak, Horasan bölgesindeki şehirler ile Mazendaran yakınlarında, Halep'ten Harran'a kadar Şam şehirlerinde Seyyitlerin (Sadatın) medreseleri, Kum, Kâşân, Âve (Âbe) gibi acem Irak'ında vakıf kütüphaneleri tahsil ve tehzibe meşguldürler.⁵²

Şiiler için önemli olan bir diğer mekân ise ziyaretgâhlar ve onların mescitleridir. Kazvinî şöyle beyan eder: “*Rey ahalisi Seyyit Abdulazîm'in, Seyyit Ebu Abdillahi'l-Ebyed'in ve Seyyit Hamza el-Musevî'nin (ki bunların fazlı ve kemalleri zahirdir) ziyaretlerine giderler. Kum ahalisi Fatıma binti Musa bin Cafer'in ziyaretine, Kâşân ahalisi Ali bin Muhammed Bâkır'ın ziyaretine (bu yer günümüzde Meşhed-i Erdehal olarak adlandırılmaktadır), Ave halkı İmam Musa bin Cafer el-Kâzım'ın evlatlarından Fazl ve Süleyman'ın ziyaretine giderler ve Kazvin'in Şii ve Sünnileri Ebu Abdillah el-Hüseyn bin er-Rıza'nın ziyaretleri ile Allah'a yakınlaşmaya çalışmaktadırlar.*”⁵³ İmamzade ziyareti olarak meşhur olan bu yerler Şia inancında büyük bir yere ve öneme sahiptir. Hem Şia inanç ve kültürünün yaşatılmasında ve hem de halkın toplanma merkezleri olması bakımından adeta Şia'nın şiarlarından biri halindedir.⁵⁴

5.1. Acem Irak'ı Şehirleri

5.1.1. Kum

Şii nüfusun yaşadığı en önemli şehirlerden birisi Kum şehridir ve onun Şiileşmesi hicri birinci asrın son çeyreğine dayanmaktadır. Gerçi bu dönemde İslam ile yeni tanışan halk, İslam ile ecdatlarının dini arasında bir bocalama safhası yaşamış ve ardından neredeyse tamamı Şii mezhebini seçmiştir.⁵⁵ Bu bakımdan dünyada mezhep ile özdeşleştirilen nadir şehirlerden biridir.

Kum şehri, 83/702 yılında Beni Sa'd bin Eşarî tarafından şehir halinde ele geçirilmiş ve oğlu Abdullah bin Sa'd -ki İmami mezhep ve Küfe'de yetişmiş bir şahıstır- Kum'a yerleşerek buranın Şiileşmesinde büyük rol oynamıştır.⁵⁶ Kum şehri Şiiliğin Irak'tan İran'a taşınmasında önemli bir role sahiptir. İlk dönem coğrafyacıların birçoğu tarafından Horasan toprakları içerisinde Şiiliği açıktan benimseyen ilk şehir olarak zikredilmiştir.⁵⁷ İbn Havkal hicri dördüncü asırda Kum şehrini şöyle vafsetmektedir: “*Oranın halkının tamamı Şiidir, halkın büyük çoğunluğu Arap ve dilleri ise Farsçadır.*”⁵⁸ Mustavfî ise şöyle nakletmektedir:

⁵² Kazvinî, *en-Nakz*, s. 34.

⁵³ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 588-589.

⁵⁴ Habip Demir, *Horasan'da Şiilik*, Ankara Üniversitesi İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2016, s. 100.

⁵⁵ Hasan b. Muhammed Kummi, *Tarih-i Kum*, trc. Seyyid Celal Tahranî, (Tahran: h.ş.1313-m.1934), s. 27; Ebu Abdillah Yakut el-Hamevî, *Mu'cemu'l- Buldan*, (Tahran: Esedi, 1344-1965), c. 4, s. 160.

⁵⁶ Hamevî, *Mu'cemu'l- Buldan*, c. 1, s. 160.

⁵⁷ Habip Demir, *Horasan'da Şiilik*, s. 107.

⁵⁸ İbn Havkal, *Sefername-yi İbn Havkal*, trc. Dr. Cafer Şiar, (Tahran: Emir kebir, 1366-1987), s. 113.

"Oranın halkı on iki İmam Şüsidir, son derece mutaassıptırlar ve şu anda şehrin büyük bir kısmı viran haldedir..."⁵⁹

Abdulcelil Kazvinî'ye göre Kum'un ismi anıldığında mezhebi zikretmek anlamsızdır çünkü orada Şia'dan başka bir mezhep yoktur.⁶⁰ O, bu noktada şu değerlendirmelerde bulunur:

"İslam'ın eserleri ve şiarları kuvvetli bir şekilde orada bakidir. Ziyetli minberleri, yüksek minareleri, âlimlerin kürsüleri, toplantılar, her taifenin kitapları ile dolu kütüphaneler, tanınmış medreseler, bilgili müfessirler, nahiv ve dilbilimi imamları; büyük şairler, fakihler ve mütekellimler; ibadet eden zahitler; Alevî, Rezevî,⁶¹ Tazî (Araplar) ve Deyalim'in (Deylemliler'in) ... evleri bu şehirdedir. Her seher vakti birkaç mescit ve minareden vaiz ve her mescitten namaz sesi devamlı gelir, her gün camilerde, medreselerde ve büyüklerin evlerinde Kuran hatimleri yapılır. Her yıl sayısız helal mallardan humus, zekât ve sadakalar (Allah yolunda) harcanır."⁶²

Kazvinî, şehirde medfun olan Ehl-i Beyt'e mensup kimselere özel bir vurguda bulunur ve onların varlığını Şia adına şehre vurulmuş bir mühür olarak görür:

"Musa b. Cafer'in -Allah'ın selamı ona olsun- kızı Fatıma'nın nuru, paklığı ve bereketi zahirdir, sultanlar ve vezirler buna inanır, hayır eserlerini ve bereket nurlarını görmüş ve duymuşlardır. Kum şehri ve oranın halkının fazileti hakkında Peygamberden ve İmamlardan sayısız hadis naklolunmuştur. Hz. Cafer-i Sadık şöyle buyurmuştur: Allah için bir harem vardır ve orası Mekke'dir, Hz. Peygamber için bir harem vardır ve orası Medine'dir, Hz. Ali için bir harem vardır ve orası Kûfe'dir benim ve benim neslimden gelen evlatlarım için bir harem vardır ve orası Kum şehridir. Kum bizim için küçük Kûfe'dir, cennetin sekiz kapısı vardır ve onun üç tanesi Kum'dan açılmaktadır. Orada benim evlatlarımdan bir kadın defnolacak ki adı Fatıma bt. Musa'dır ve tüm Şiiler onun şefaati ile cennete gireceklerdir ..."⁶³

⁵⁹ Hamdullah Müstevfî, *Nüzhətü'l-kulüb*, (Tahran: Tahurî, 1336-1957), s. 150, 217.

⁶⁰ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 252.

⁶¹ Şia'nın sekizinci imamı olarak kabul edilen Ali b. Musa er-Rıza'nın neslinden gelenler için kullanılan bir isimdir.

⁶² Kazvinî, *en-Nakz*, s. 195-196.

⁶³ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 196.

Kazvini'nin beyanlarında aşikâr olan, birçok hadis ve tarih kitabında da değinilen, Kum şehri ve oranın maneviyatı ve önemi ile ilgili Şii imamlardan nakledilen hadis ve rivayetler oranın Şiiler açısından bir cazibe merkezi haline gelmesine vesile olmuştur.

5.1.2. Kâşân

Şii kaynakların birçoğu, Kâşân şehrinin ahalisinin tamamının Şii olduğunu beyan etmektedirler. Kum şehrinden de etkilenmesiyle ilk dönemlerden itibaren Kum şehri ile birlikte Şiilerin merkezi yerleşim yerlerinden olmuştur. Kazvinî, Kâşân hakkında şunları söylemektedir:

“Kâşân her zaman Şeriat nuru ve İslam ziyneti ile meşhur olmuş, büyük medreseler ve vakıflar barındırmaktadır... Seyyit İmam Ziyauddin Ebu'r-Rıza Fadlullah bin Ali el-Hasanî gibi ilim ve zühtte İslam şehirlerinde meşhur olan öğretmenler bu topraklarda yaşıyorlardı. Ebu Ali Tusî ve evlatları, Cemal Ebu'l-Futuh ve Kadî Hatîr Ebu Mensur gibi fakihler, âlimler, müezzinler ve hâkimler Kâşân'ın büyüklerindendirler. Aynı şekilde Barkiriz veya Barkersib'de (bu günkü Meşhed Erdehal olarak bilinen yer) İmamzade Ali bin Muhammed el-Bâkır'ın şehit olduğu yerde ki türbesi her zaman ziyaretçilerini ağırlamaktadır. Ayrıca bu diyarın büyüklerinden Mecduddîn oranın ziyneti, gelişmişliği, nuru ve bereketine, müminlerin imanlarının temizliği, itaatlerinin saflığına işaret etmiştir.”⁶⁴

5.1.3. Âve (Âbe)

Makdisî, burayı “Rey'in Âbe'si”, Yakut, “Âbe adında küçük şehir veya ilçe”⁶⁵, Mustavfî, kırk pare köyün bağlı olduğu yer⁶⁶ olarak adlandırmıştır. Günümüzde Âve, Kum şehrinin batısında Save şehrine bağlı yerler arasında zikredilmektedir. İnsanları beyaz tenli, on iki İmam Şiisi ve son derece taassupludurlar.⁶⁷ Ama Save halkı Sünni ve Şafii mezhebindedirler, bu iki grup her zaman birbirlerine karşı taassup ile yaklaşmışlardır.⁶⁸

Kazvini'nin Âve ile ilgili değerlendirmeleri şu şekildedir:

“Âbe toprak olarak küçük olsa da İslami şiarlar, Mustafa şeriatının eserleri ve Alevi sünneti açısından çok büyük bir yere sahiptir. Orada Gadir (hum), Kadir (gecesi), Aşura ve Kuran hatmi çok yaygın, Seyyid Ebu Abdillah ve Seyyid Ebu'l-Feth gibi dindar ve becerikli âlimleri, Abdullah Musa, Fazl ve Süleyman gibi İmam Musa Kâzım'ın neslinden İmamzadeleri bu şehri ziyetlendirmiş ve meşhur kılmuştur.

⁶⁴ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 198.

⁶⁵ Strange, *Coğrafya-yi Tarihi-yi Serzeminha-yi Hilafet-i Şergi*, s. 228.

⁶⁶ Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 66.

⁶⁷ Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb*, s. 65-66.

⁶⁸ Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldan*, c. 3, s. 24.

*Hz. Peygamberden şöyle rivayet edilir: "Miraç gecesi, beyaz ve nurani bir yerin güzel kokusu bana ulaştı, burası neresi diye sordum." Cebraîl "bu yerin adına Âbe diyorlar, senin risaletin ve Eh-li Beyt'in onlara sunuldu ve onlar kabul ettiler. Yüce Allah oradan, sana ve evlatlarına tabi olacak adamları yarattı. O şehre ve ahalisine sizin ve evlatlarınızın velayeti mübarek olsun."*⁶⁹

Kazvinî'nin Âbe ile ilgili beyanlarında Gadir Hum günü kutlamaları ve Aşura günü merasimlerinin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Bu iki gün günümüz Şiiliği içinde vaz geçilmez ve kültürel açıdan inancın bel kemiği sayılabilecek şiarlardandır. Büveyhiler döneminde devlet eliyle icra edilen, devlet politikası haline getirilen⁷⁰ ve Şiiliğin yayılmasında büyük payı olan bu iki günün özellikle Âbe'de yaygın olarak icrası dikkatlere şayandır.

5.1.4. Rey

Rey şehri, şimdiki "Cibal" eyaletinin kuzey doğusunun köşesinde yer almaktadır. Arap yazarlar buranın ismini her zaman tarif elif lamı ile yazmaktadırlar "الری" ve Yunanlılar buraya "Segahr" demektedirler.⁷¹ İslam öncesi devirlerde Sasaniler açısından büyük öneme haiz olan bu yer hicri 2./8. Asırda Müslümanlar tarafından fethedildikten sonrada aynı önemini korumuştur. Bunun başlıca nedeni olarak buranın coğrafi bakımdan ticaret yollarının kesişme noktası olması gösterilebilir.

Makdisî şöyle beyan etmektedir: "*Rey şehri iç açıcı bir mekân, sulak arazili, kıymetli kaynaklara sahip çölleri olan bir yerdir, burası Ömer bin Sa'd'ı bedbaht etti ve Hz. Hüseyin b. Ali'yi öldürmesine sebep oldu ve böylelikle cehennem ateşini seçti. (Ömer b. Sa'd) şöyle dedi: "Beni kendine çağıran Rey şehrinin yöneticiliğinden vaz mı geçeyim? Ya da Hüseyin b. Ali'yi öldürmekle ebedi laneti mi alayım? Hüseyin'i öldürmenin ardında kaçınılmaz bir ateş var ama Rey şehrinin yönetimi benim gözlerimin ışığıdır."* Hadislerde Rey toprakları "lanetlenmiş yer" olarak anılmıştır ve kum fırtınalarının yanında yer almaktadır..."⁷²

Rey halkı ve etraf vilayetlerinin çoğunluğu on iki İmam Şii'sidirler. Ama Diye-yi Guhe veya Kuhe (şimdiki Bibi Şehribanu etrafı) ve birkaç yer daha Hanefî mezhebine mensupturlar. Kazvinî, özellikle Şiilerin Rey

⁶⁹ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 199, 200.

⁷⁰ Ebû'l-Ferec Abdurrahman Ali b. Muhammed, İbn Cevzî, *Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, (Beyrut trz., XIV, 150; XVI, s:7,8); İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Beyrut 1982, VIII, 549; IX, s. 632)

⁷¹ Strange, *Coğrafyayı Tarihiyi Serzeminhayı Hilafeti Şerhi*, s.231.

⁷² Ebû Abdillâh Muhammed bin Ahmed Makdisî, *Ahşerü't-tekâsım fi ma'rifeti'l-ekâlim*, (Tahran, Şirketi muellifan ve mutercimani İran, 1361-1982), s. 574.

şehrinde bulunan ziyaretgâhlara verdikleri önemi şu ifadelerle dile getirir:

“Bilmiyor ki Rey halkı Seyyid Abdulazim’in, Seyyid Abdullah Ebyed’in ve Seyyid Hamza Musevî’nin ziyaretine giderler ki onların şerefi, nesebi, celali, fazilet ve iffetleri herkes için aşikârdır...”⁷³ Ayrıca Rey şehrini kendi doğduğu yer olarak zikretmekte ve orada bulunan medrese, cami, önemli şahsiyetler ve kültürü hakkında geniş bilgiler zikretmektedir.⁷⁴

Ayrıca Rey şehrini kendi doğduğu yer olarak zikretmekte ve orada bulunan medrese, cami, önemli şahsiyetler ve kültürü hakkında geniş bilgiler zikretmektedir.⁷⁵ Kazvinî, Rey’de önde gelen ve meşhur olan Şii ailelere değinmekte ve onların özelliklerinden bahsetmektedir. Bu aileler şunlardır:

Şeyh Ebu Cafer Bâbeveyh: Fazilet ve büyüklükte, Rey’den Türkistan ve İlak’a onun ilim, fazilet, zühdünün bereketi ve emanet darlığı saklı değildir.⁷⁶

Seyyid Fahrüddin Şemsulislam el-Hasan: Seyyitlerin büyüklerinden ve babası ile birlikte Rey şehrinde Şia’nın reislerindendirler.⁷⁷

Ebul Kasım Âbdeveyh: Usulî mezhep (sayılmıştır)⁷⁸ ve Şii’dir, padişah onu fitne çıkardığı gerekçesi ile idam ettirmiş ama ardından pişman olup onun Abdulazîm Hasanî’nin türbesinin karşısına defnedilmesine müsaade etmiştir.⁷⁹

Seyyid Zekî Ebul Feth Venekî, Kadî Seyyid Ebu Turap Abbasî, Ebu’l-Mefahir Kazvinî, Ebu’l-Mehasin Kiyakî: Dördü de adil, sözü kabul gören, Şia ve imanlı kimselerdir.⁸⁰

Seyyid Kâmil Nekîb Ailesi, Seyyid Cemaduddin Şeref, Seyyid İmaduddin Abdulazîm Hasanî Kazvinî: Onların derece ve kemalleri aşikârdır, eşsiz, faziletli, fütüvvet ve mürüvvetleri kâmindir... Onların mülhitler ile cihadı herkes için aşikârdır.⁸¹

Şia’nın Rey’deki mezhebi gelişimi zaman içerisinde yavaş yavaş, yedi asırlık bir süreçtir ve Nasibilikten başlayıp Şiilik ile bitmiştir. Bu

⁷³ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 588.

⁷⁴ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 56-58.

⁷⁵ Kazvinî, *en-Nakz*, s.56-58.

⁷⁶ Kazvinî, *en-Nakz*, s.29, 40, 191.

⁷⁷ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 83.

⁷⁸ Mezhebin önde gelenlerinden ve erkânından sayılmıştır.

⁷⁹ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 121.

⁸⁰ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 584.

⁸¹ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 225, 226.

şehrin dini tarihini incelediğimiz zaman güçlü bir Sünniliğe rastlanır ama Abbasilerin zaferinden sonra bu durum azalmaya ve güç kaybetmeye başlamıştır. Makdisî Rey halkının inancını şöyle beyan eder: “*Buranın halkının çoğunluğu Hanefî ve Neccarî'dirler, fakat bu kasaba hariç buranın halkı Za'feranî mezhebindedir ve Halk-u'l-Kuran*⁸² *konusunda durmuşlardır (yani hiçbir tarafın görüşünü benimsememiş ve kararsızdırlar).*”⁸³ Zaman geçtikçe ve Kum şehrinin de etkisi ile Şiiliğe doğru yönelme başlamıştır. Öyle ki, hicri beşinci ve altıncı asırlarda Şiilik güçlü bir şekilde kendini göstermeye başlamıştır. Son olarak sekizinci asırda Rey şehri ve etraf vilayetlerin çoğunluğu on iki imam Şiiliğini kabullenmişlerdir.⁸⁴

Hamevî Rey ahalisini iç gurup olarak tasvir ederek şöyle beyan etmekte: “*(Rey) buranın ahalisi üç guruptur, Şafîiler ki azınlıktadırlar, Hanefîler fazladırlar ve en büyük nüfus Şiilere aittir, insanların yarısı Şia inancına mensupturlar. Rey'in köylerinde Şia'dan başkası yoktu, Hanefîlerde olurdu ama Şafîiler hiç yoktu. Ta ki Şiiler ile Sünniler arasında ihtilaflar arttı, Hanefîler ile Şafîiler birlikte oldular ve uzun savaşlar oldu, ardından Şiiler bu bölgeyi terk ettiler. Şiiler güttükten sonra Hanefîler ile Şafîiler arasında ihtilaflar ve savaşlar artmaya başladı, Şafîiler azınlık olmalarına rağmen Allah'ın isteği ile galip oldular.*”⁸⁵

Mezhep kavgalarının yoğun bir şekilde yaşandığı 4./10. Asırda Rey şehri de payına düşeni almıştır. Ama bu bölgenin Şiileşmesinde Bâbeveyh ailesi gibi asil Şii aileler önemli rol oynamışlardır. Bu aileden ilk olarak Şeyh Saduk'un babası Ali b. Hüseyin b. Musa b. Bâbeveyh'in ismini zikretmek gerekir ki aslında Kum'da yaşıyor ama Rey şehrine de gidip geliyordu.⁸⁶

Bu şehrin diğer büyük âlimlerinden, Şeyh Murtaza'yı da zikretmek gerekir ki, her iki fırkanın âlimleri onun ziyaretine gelirler ve sultanlar onun inziva zamanı onu görmeye gelirlerdi. Hatta Nizâmülmülk'ün her yıl birkaç defa onun ziyaretine gittiği nakloldmaktadır.⁸⁷ Nizâmülmülk vezirlik döneminde bir müddet Rey şehrinde ikamet etti, kendisi Şafii olmasına rağmen Şii âlimlerin derslerine iştirak ederdi. Kazvinî, olayı şöyle nakleder: “*her iki haftada*

⁸² Kuran'ın yaratılmış mı yoksa ezeli mi olduğuna dair tartışma.

⁸³ Makdisî, *Ahşenü't-tekâsîm*, c:2 s. 590 .

⁸⁴ Strange, Coğrafyayı Tarihiyi Serzeminhayı Hilafeti Şerhi, s.228.

⁸⁵ Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Daru Sadir, 1977), c:3 s. 117.

⁸⁶ Resul Caferiyan, *Tarihi Gosteriş-i Teşeyyu der Rey*, (Tahran: Astanî mukaddesi Abdul Azim, 1371-1992), s. 37.

⁸⁷ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 399.

bir Nizâmülmülk Rey'den Dürist'e (şimdiki Durušt adlandırılan yer) gelir ve Caferi hocadan (dersleri) dinler ve ardından geri dönerdi...⁸⁸

Rey şehrinde Şii büyüklerin ve Şii hükümetlerin varlığı Rey'de Şii mahalle ve mıntıkların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Rey şehrinin güney doğusu, batısı ve güney batısının yarısı Şiilere mahsus yerleşim yerleriydi. Hanefiler şehrin doğusunda ve sonunda, Şafiiler şehrin merkezinden kuzeyine doğru Serbanan etrafında (şimdiki Taki Âbad ile Burc-ı Tuğrul arasındaki yerde) Şiiler ile Hanefilerin arasında yaşamaktadırlar.

Kazvinî Rey'in Şii mahallelerine de değinmekte ve buralarla ilgili diğer şehirlerde olmadığı kadar ayrıntılı bilgiler sumaktadır. Bunlar şu şekildedir:

Muslihğâh (Muslihkan, Müsellagâh, Müslihkâh, Meslehetgâh): Şiilerin önemli yerleşim yerlerindedir. Kazvinî şöyle nakleder "...Zadmehran'ın Seyyitleri ve Muslihğâh'ın civanmertleri ve Reşgan'ın imanlı kimseleri..."⁸⁹

Ğabiş kapısı (Abis kapısı, Abiş kapısı, Aniş kapısı): *en-Nakz* kitabından Ğabiş kapısının Şiilerin önemli yerleşim yerlerinden biri olduğu ve Abdulazîm Hasani'nin türbesinin güney kısmında yer aldığı anlaşılmaktadır. Buradaki insanların mezhebi hakkında Kazvinî şöyle söylemektedir: "*Âl-i Murtaza ordusu kimlerden oluşur biliyor musun? Feliysan'ın yiğitleri, Ğabiş kapısının askerleri, Zadmehran'ın seyditleri...*"⁹⁰

Batan: Bu mahalle, Muhammediye'nin batısında, Batan kapısının batı ve güney batısında (şimdiki Rey meydanı etrafı ile Abdulazîm'in hareminden Gibra kalesi yakınlarına kadar) olan ve önemli yerleşim yerlerinden biridir. Bu mahallede Şiilerin önemli Seyitlerinden biri defnolmuştur.⁹¹ Elbette bu mahallenin bazı yerleri Sünni yerleşim alanlarıdır ve yazar onları yermek amacı ile şu cümleyi kullanmıştır: "...Kinde kapısının kumarbazları, Batan'ın Rummalları⁹², Save'nin anlamazları ve İsfehan'ın kendini kadına benzetenleri..."⁹³

Reşkan Kapısı: Bu mahalle de Şii yerleşim yeri olan mahallelerden biridir. Kazvinî şöyle demektedir: "*Âl-i Murtaza ordusu kimlerden oluşur biliyor musun? ...Müslihkâh'ın delikanlıları. Reşkan kapısı, Deyleman ve Abeh'in inaçlı kimseleri...*"⁹⁴

⁸⁸ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 145.

⁸⁹ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 437.

⁹⁰ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 437.

⁹¹ Yazarın maksadının Abdul Azim Hasani olduğu düşünülmektedir.

⁹² Rummal: Reml atanlar, falcılık yapanlar anlamında kullanılmıştır.

⁹³ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 37, 595.

⁹⁴ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 437.

Ahenîn (Demir) Giriş Kapısı: Bu mahallenin ismi *en-Nakz* kitabında medreseler zikrolunduğunda geçmektedir. Kazvinî şöyle nakleder: “*Seyyid Zahit Ebul Futuh’a mensup, Ahenîn giriş kapısındaki medrese, Melik şah devleti zamanında yapıldı...*”⁹⁵

Carub Bendan Giriş Kapısı: Carub, adından da anlaşıldığı üzere şehrin girişinde bulunmakta ve Şiilerin önemli yerleşim yerlerinden biri olma özelliğindedir. Kazvinî burası hakkında şöyle demektedir: “*İmam Reşid Razî hoca medresesi Carub Bendan giriş kapısındadır, burada iki yüzden fazla mühim bilim adamı din, usul, fıkıh, şeriat ilimleri alanında ders okumakta ve zamanelerinin allameleridirler...*”⁹⁶

Zeferan⁹⁷ Cay: Yazarın verdiği bilgilerden burasının Şiilerin matem merasimlerini yerine getirdikleri yer olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁸ Bu hesap ile burasının Abdulazîm Hasani'nin türbesi ile imamzade Abdullah'ın türbesinin arasında bir yer olduğu anlaşılmaktadır, çünkü Şiiler genel olarak bu tür merasimleri kutsal saydıkları yerlerde veya oralara yakın yerlerde icra ederler.

Firuz Yurdu: Kazvinî şöyle nakleder: “*Firuz yurdu medresesi bu sultanların (Selçukluların) zamanında yapılmadı mı?*”⁹⁹ Kitaptan bu mahallenin yeri tam olarak anlaşılmamakta, yalnız Şii Mahallesi olması hasebi ile şehrin batısının ve güneyinin yarısında olduğu anlaşılmaktadır.

Bu belirttiğimiz mahalleler Şiilerin yerleşim alanı olan mahallelerdir bununla birlikte *Şafiiyye, Palangeran, Şehristan kapısı, Kinde kapısı ve Serbanan* Sünni vatandaşların yaşadıkları mahallelerdir.

5.1.5. Veramin

Acem Irak'ının Şii şehirlerinden bir diğeri Veramin'dir. Veramin, Rey eyaletinin nüfusu en kalabalık olan şehirleriydi ama hicri dokuzuncu asrın başlarında yıkılmaya yüz tuttu ve sonraları Tahran, Veramin'in yerini aldı.¹⁰⁰ Mustavfi Veramin'i şöyle tavsif etmektedir: “*İlk başlarda köy olan Veramin'in havası ve suyu Tahran'dan daha iyiydi başlıca mahsulatı pamuk, mısır ve çeşitli meyveler idi. Halkı on iki İmam Süi'sidirler. Kendini beğenmişlik buranın halkına galebe etmiştir.*”¹⁰¹

Abdulcelil Kazvinî ise Veramin hakkında şöyle demektedir:

⁹⁵ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 35.

⁹⁶ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 36.

⁹⁷ Safran anlamına gelmektedir.

⁹⁸ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 406.

⁹⁹ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 35.

¹⁰⁰ Strange, *Coğrafyayı Serzeminhayı Hilafeti Şerhi*, s. 234.

¹⁰¹ Müstevfi, *Nüzhetü'l-kuşub*, s. 59.

“Veramin bir köy olmasına rağmen onun fazileti şehirlerden geri kalır değildir. Şeriatın eserleri ve İslam’ın nuru, ibadet, itaat, hayır işlerde süreklilik ve hasenat orada zahirdir. Radıyuddin Ebu Saad’ın ve oğullarının bereketlerinden faydalanmışlardır. Büyük (merkezi) cami, Radaviyye ve Fetehiyye medreseleri ve güvenilir vakıfları, âlim ve takvalı öğretmenleri, saygın ve büyük fakihleri burayı zenginleştirmiştir. Her Ramazan ayında ayırım yapmadan herkese yemek verilir ve taassup ehli olmayan Sünniler ve Hanefiler ile İslami fırkaların icra ettikleri adetleri görmek mümkündür.”¹⁰²

Rey şehrini beyan ederken oradaki mezhep çatışmalarına da değindik, Veramin hususunda Kazvinî’ni beya ettiği “Her Ramazan ayında ayırım yapmadan herkese yemek verilir ve taassup ehli olmayan Sünniler ve Hanefiler ile İslami fırkaların icra ettikleri adetleri görmek mümkündür” cümlesinden, burada mezhepsel bir çatışmanın olmadığı ve tüm fırkaların bir arada huzur içerisinde yaşadıkları sonucu çıkmaktadır. Bunun yanında taassup ehli bazı kimselerin de oldukları ama ittifakı bozacak düzeyde tesirli olmadıkları anlaşılmaktadır.

5.2. Hazar Denizi Kıyıları (Cürcân, Taberistan ve Deyleman)

İran’ın doğusunda oluşan Şii dalganın çıkış yeri Abbasilerin gizli olarak başlattıkları kıyama dayanmaktadır. Abbasilerin kıyamında yer alan kimseler Şiiler idiler ve daha sonraları bu kimseler Abbasilerin aleyhine döndü ve Alevilere (Ali soyuna) olan desteklerini korudular. Abbasilerin kıyamlarını anlatan haberlerde, “kıyam edenlerden bir grup, Horasan’dan Cürcân’a gelip bir ay burada konakladıkları zaman buradaki Şiiler onlara sayısız mal ve altın takdim ettiler” şeklinde naklolmaktadır.¹⁰³

Cürcân’daki Şii varlığı hakkında en eski eser, hicri dördüncü asırda yazılan Makdisî’nin eseridir. Buranın genel tasviri ve güzelliklerinin ardından şehirdeki fırka taassuplarından söz etmektedir:

“Cürcân ve Esterâbâd’ta Şiilerden başka Ehl-i Sünnetin iki fırkası, Ehl-i Hadis ve Ashab-ı Rey (Ashabı Ebu Hanife) bulunmaktaydılar. Bu bölgede Ehl-i Sünnet, İslam’ın ilk asırlarından itibaren yer edinmişler, Şiiler ise Amul ve Sari gibi Taberistan’ın merkezi bölgelerine yerleşmişlerdir. Taberistan’dan doğu veya batıya doğru gittikçe Ehl-i Sünnet’in daha fazla güçlendiğini görmek mümkündür.”¹⁰⁴

Düz kıyı şeridi olan Taberistan, çok yağış alan fazla dağlık bir yerdir, Amul oranın bir ilçesidir. Buranın ve Deyleman’ın halkı Hasan b.

¹⁰² Kazvinî, *en-Nakz*, s. 200.

¹⁰³ Müellif Mechul, *Ahbar-u’l-Devlet-i’l-Abbasiyye*, (Beyrut: Daru Sadir, 1391-1971, s:199, 223, 224)

¹⁰⁴ Caferiyan, *Tarihi Teşeyyu der Cürcan ve Esterâbâd*, s. 45.

Zeyd'in zamanına kadar Müslüman değillerdi. Hasan b. Zeyd ve onun halefi Alevi Utrûş'dan sonra İslam bu bölgede hızla yayılmaya başladı. Bu bölgenin İslamlaşması Zeydi Şiilik ile başlamasından dolayı, hicri sekizinci asırdan itibaren buranın halkı Şiiliğe ve Bâtıniliğe yakınlaşmaya başlamıştır.¹⁰⁵ İmamiyye Şiiliğine geçiş hususunda Ehl-i Beyt imamlarının altıncısı Hz. Cafer-i Sadık'ın yanında ders okuyan birçok Cürcân ahalisinden raviler olduğunu beyan etmekte fayda vardır. Bunlara ek olarak Şeyh Müfid ve Seyyid Murtaza gibi Bağdat'ta Şia'nın önde gelen âlimlerinin burayla bağı olduğu ve suallerini genelde buralara yönelttikleri malumdur. Şeyh Müfid "*Cevabu Ehl-i Curcan fi Tahrimi-l Fukka*" ve "*(Cevabat-u'l) Mesail-u'l-Curcaniyye*"¹⁰⁶ ve Seyyid Murtaza "*el-Mesail-u'l-Curcaniyye*"¹⁰⁷ isimli kitapları bu sebeple yazmışlardır. Bu da bize Cürcân halkının Ahbarî olan Kum ve Rey ekolünden değil de Usulî olan Bağdat ekolünden daha çok etkilendiğini göstermektedir.

Kazvinî burası hakkında şöyle demektedir:

"(Taberistan şehirlerinden) Sari ve Urem her zaman padişahların yurdu ve Mazenderan'ın şahlarının başkenti olmuştur...¹⁰⁸ Mazenderan padişahlarından; Şehriyar, Karin, Girdbaz, İspehbend Ali, Şah Şehit Rüstem bin Ali; saltanat, kaleleri fethetmek, asker çıkarmak, düşmanları yok etmek, fazilet ve eli açıklıkta, akıl, adalet ve cihatta güneşten daha meşhurdurlar ve Selçuklu sultanlarının ve Âli Selçuk'un onayını almışlardır. O aile Mazenderan'da yaşamaktadır ve Allah Mazenderan'ı onlarla abat etsin. Sari'nin Seyitlerine örnek olarak Seyyidu'l Hasan ve oğulları Şerefuddin, Tacuddin, Kutbuddin ve Bahauddin'in isimlerini sayabiliriz. Bunlar fazilet, şerafet ve üstün nesebe sahip kimselerdir."¹⁰⁹ "Esnaf ve garipler bu şehirde (Sari'de) güvendedirler, İslami şiarlar camilerde, medreselerde ve meclislerde zahirdir. Bu şehir Rüstem b. Ali ve babası Ali b. Şehriyar zamanında İslam'ın kubbesi konumundaydı, her yıl mülhit ve batniyi burada köpeklerin yemeği yapıyorlar."¹¹⁰

¹⁰⁵ Strange, Coğrafyayı Tarihiyi Serzeminhayı Hilafeti Şargı, s. 97.

¹⁰⁶ en-Necaşi, Ahmed bin Ali, *Rical-u'n-Necaşi*, (Kum: Muessetu Neşr-u'l-İslamî, 1365-1986, s:406); Tusî, Muhammed bin Hasan, *Fihrist'u Kutubi's-Şia ve Usulihim ve Esmâ'i-l-Musannifin ve Ashabi'l-Usul*, (Kum: Mektebe-u'l-Muhakkik et-Tabatabaî, 1420- 1999 s: 445)

¹⁰⁷ Tusî, *Fihrist'u Kutu's-Şia ve Usulihim*, s. 289.

¹⁰⁸ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 200.

¹⁰⁹ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 399.

¹¹⁰ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 200.

5.3. Horasan Bölgesi Şehirleri

5.3.1. Sebzevar

Kazvinî, Sebzevar'ın mezhebi bir yer olduğunu ve mülhitler ve Bâtıniler ile mübareze etmeleri ve içlerinde barındırmamaları konusuna değinerek şöyle nakletmektedir:

“İslam'ın ve Şiiliğin merkezi, güzel medreseler ile bezenmiş, nurlu camileri ve dindar âlimleri ile dolu bir şehirdir. Bu şehirde mülhitlere lanet okumak ve batınilere düşmanlık açıkça görülmektedir. Dini dersler ve Kuran meclisleri sürekli ve zahirdir. İlginç olan şudur ki Abbas Gazî ve mücahit İnanç Bey (bazı kaynaklarda İtaḥ veya İnanc bey olarak da yazılmıştır) zamanlarından bu güne kadar yapılan tüm askeri operasyonlar Rey şehrinde bu tarafa olmuştur,¹¹¹ mülhitleri öldürmek ve mallarını yağmalamak Damğan'da oluyordu ama Sebzevar'da olmazdı...”¹¹²

Kazvinî'nin beyanından Sebzevar'da katı ve mutaassıp bir mezhepçiliğin varlığını ve aynı zamanda halkın birlik ve beraberliğinin kuvvetli olduğu ve dışarıdan farklı inanç sahiplerini barındırmadıklarını anlamaktayız. Bunun yanında Damğan şehrinde ise Bâtınilerin varlığı ve bu sebeple çeşitli zamanlarda saldırıya maruz kaldıkları anlaşılmaktadır.

5.3.2. Nişabur, Esterâbâd, Pars ve Kirman

Yetiştirdiği ünlü simalar ve ticaret şehri olması hasebiyle Horasan bölgesinin en meşhur şehirlerinden biri Nişabur'dur. Birçok mezhebe ev sahipliği yapan bu şehri Makdisî şöyle tarif etmektedir: *“Mutezile aşikârdır ama kuvvetleri yoktur, Şia ve Kerrâmiler'in cazibeleri var. Bu topraklarda çoğunluk Ebu Hanife'nin taraftarlarıdır ancak Çâç, Eylak, Tûs, Nesa, Ebiverd, Tıraz, Sanağâc, Buhara, Senc, Dandanakan, İsferyân ve Cuyan'ın tamamı Şafî mezheptirler.”¹¹³*

Kazvinî, Horasan bölgesinde Şia'nın önde gelen isimleri ve Seyyidlerini zikrederken şöyle beyan etmektedir: *“Nişabur'un, şanlı ve şerefli önde gelenleri ve Seyyidleri, örneğin izzetli Seyyid Zahrudin ve ailesi ve diğer (Seyyidler), Sebzevar'ın Seyyidlerinden Seyyid İzzuddin ve oğlu İmaduddin padişah, âlim, makbul ve meşhurdurlar, Cürcan Seyyidlerinden Seyyid Munteha Nuruddin ve Nasiruddin, büyük Seyyid Cemaluddin ve diğer (Seyyidler) ki hepsini zikretmek kitabın hacmini aşacaktır. Esterâbâd'ın Seyyidlerinden, Seyyid Nizamuddin Nasir bin Zafer ve diğerleri ki hepsini saymak mümkün olmayacaktır. Âlim ve zikir*

¹¹¹ Muhammed bin Ali bin Süleyman Ravendî, *Rahet-us Sudur ve Ayet-us Surur Der Tarihi Âli Selçuk*, trc. Müçteba Meynevî, (Tahrân, Emir kebir, 1364-1985), s. 232.

¹¹² Kazvinî, *en-Nakz*, s. 202

¹¹³ Makdisî, *Aḥsenü't-teḳâsîm*, c:2 s. 475.

*ehli Seyyid İmam Sadruddin Semerkandî ve kardeşi büyük âlim Seyyid İmam Bedruddin Akil, Pars ve Kirman bölgesindeki Seyyidlerden Seyyid Kavamu's-Şeref b. Nasir li-Dinillah ve Horasan'dan Semerkand'a ve Maverâünnehr'e hepsinin isimlerini yazmak kitabın hacmini çoğaltacaktır (bu yüzden yazmıyorum)."*¹¹⁴

Yazarın bu beyanından Nişabur, Esterâbâd, Pars ve Kirman şehirlerinde de Şiilerin oldukları anlaşılmaktadır.

5.3.3. Tabes ve Gayin

Tabes isimli iki bölge bulunmaktadır. Birincisi Horasan'ın güneyinde bir şehirdir ve şehrin merkezi de Tabes ismini taşımaktadır. İkincisi ise Sebzevar şehrine bağlı bir kasabadır.¹¹⁵

Kazvinî, Horasan bölgesinden bahsederken Tabes ve Gayin şehirlerini de zikretmektedir. "Sultan Melikşah vefat ettikten sonra, habis olan iş üstüne geldi ve Müslümanlardan büyük bir topluluğu öldürdü, Gilan ve Deyleman şehirlerinde camiler ve minberler yerle bir edildi ve yakıldı, Tabes ve Gayin şehirlerinde birçok Fatimî Seyyid öldürüldü..."¹¹⁶

Yazarın buradaki beyanından Tabes ve Gayin şehirlerinde de Şiilerin olduğu ve Şiilere karşı yapılan saldırılarda bu kimselerin de/toplulukların da zarar gördükleri anlaşılmaktadır.

Sonuç

Hicri V. ve VI. asır Şiiliğinin temsili ve yaygınlaşması açısından en parlak zamanlar arasında zikredilebilir. Bunun için iki asli sebep zikredilmektedir; birincisi Türklerin hilafet makamına galebeleri ve bu makamı zayıflatmaları, ikincisi ise Büveyhîler'in (Âli Buye'nin) şekillenmesi ve Şiilik hakkındaki çalışmaları. V. ve VI. asırda Şiilerin durumları ve konumları hakkında en sağlıklı ve ilk elden bilgilere sahip olabileceğimiz en önemli ve asli kitaplardan biri Abdulcelil Kazvinî'nin *en-Nakz* adlı eseridir. Bu kitapta din, kelam, fıkıh, coğrafya, tarih gibi birçok alanda bilgi bulmak mümkündür.

en-Nakz, birçok bakımdan incelenmeye muhtaç ve çok faydalı bilgilere sahip bir kitaptır. İlgili dönemin düşünce yapısı, temel tartışmaları, başta Selçuklular olmak üzere siyasi otoritelerin mezheplere karşı tutumu, mezheplerin birbirlerine karşı yaklaşımı gibi hususlara dair oldukça önemli değerlendirmeler söz konusudur. Bu çalışmada *en-Nakz* merkezli olarak Şiiliğinin VI./XII. yüzyılda hangi şehirlerde temsil edildiği hususu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Kazvinî, Şiilerin yerleşim yerlerini Acem Irak'ı, Hazar kıyıları ve Horasan bölgesi olmak üzere üç bölge üzerinde ele almaktadır. *en-Nakz* eserinde

¹¹⁴ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 226.

¹¹⁵ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 128 1 nolu dipnot.

¹¹⁶ Kazvinî, *en-Nakz*, s. 313.

aktarılan bilgiler dikkate alındığında, V./XI. ve VI./XII. asırlarda Kum, Kâşân, Âve, Rey, Veramin, Cürcan, Taberistan, Deyleman ve Sebzevar şehirlerindeki nüfusun, İmamiyye mezhebine mensup olduğu görülmektedir. Bu durum İran'ın Safeviler zamanına kadar tamamen Sünni olduğu ve Safeviler ile Şiileştiği/Şiileşmeye başladığı yönündeki değerlendirmelere ihtiyatlı yaklaşmayı gerektirmektedir.

Kazvinî bu eserinde her bölge ve şehirde faaliyet gösteren âlimler, seyyitler ve önemli şahsiyetler hakkında da bilgi vermektedir. Özellikle Şia'nın önde gelen isimleri ve hatta eserleri hakkındaki bilgileri bizlere halkın üzerinde nasıl bir etkiye sahip oldukları ve hatta bölgenin Şiileşmesi/Şiiliğinin yaygınlaşması hususunda ne kadar önemli oldukları hakkında bilgi vermektedir. Bunların yanında halkın sosyo-kültürel durumu ve hatta mimarisi hakkındaki bilgileri dönem itibari ile büyük öneme sahip bilgilerdendir. Biz her ne kadar eseri Şiilik bağlamında incelemeye çalıştıysak da diğer mezheplere ilişkin bilgiler de inceleme konusu yapılmaya değerdir.

Yazarın beyan ettiği dönem itibari ile bazı şehirlerdeki mezhepsel çatışmalar ve bunun yanında bazı şehirlerdeki ittihatlar, sebep-sonuç ilişkisi içerisinde ele alındığında çok farklı neticelere ulaşılabilmektedir. Bununla birlikte yönetici ve hâkimlerin bu mezhepsel farklılıklara karşı tutum ve davranışları ile bunun sebepleri, dönemi anlayabilmemiz açısından büyük önem arz etmektedir. Sonuç itibari ile Kazvinî'nin bu eseri, V. ve VI. asrı birçok açıdan daha iyi anlayabilmemiz bakımından bizlere ışık tutan önemli bir eserdir.

Kaynakça

- Abdulcelil el-Kazvinî, *en-Nakz*, Tahran, Encümeni Asarı Milli, 1358-1979, birinci baskı.
- Acar, Abdurrahman *Kitap Tanıtma*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c:39 sayı:1, 1952
- Ağa Buzurg Tahranî, *ez-Zer'â ilâ Tesânîfi's-Şi'a*, Beyrut: Dâru'l-Edva, 1986.
- Allâme Muhammed Bâkır Meclisî, *Bihâru'l-Envar El camietu li dureri ehbaril Eimmetil ethar*, Tahran: Darul kutubil İslamiyye, 1386-1966.
- Arıkan, Adem, *Büyük Selçuklular Döneminde Şia*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 2010
- Bausani, Alessandro, "*Selçuklu Döneminde Din*", çeviri: Ali Ertuğrul, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2007, cilt: 11, sayı: 2
- Caferiyan, Resul, *Tarihi Gosteriş-i Teşeyyu der Rey*, Tahran, Astan mukaddesi Abdul Azim, 1371-1992.
- Caferiyan, Resul, *Coğrafya-yi tarihi ve insaniyi Şie der cihani İslam*, Tahran: Ensariyan, 1371-1992.

- Demir, Habip, *Horasan'da Şiilik*, Ankara Üniversitesi İslam Mezhepleri Tarihi Ana Bilim Dalı Doktora Tezi, Ankara, 2016.
- el-Hamevî, Yakut, *Mu'cemü'l-büldân*, (Beyrut: Daru Sadir, 1977
- Emîn, Seyyid Muhsin, *A'yânu's-Şî'a*, Beyrut: Dâru't-Ta'âruf li'l-Matbû'ât, 1403-1983, 5. Baskı.
- en-Necaşî, Ahmed bin Ali, *Ricalu'n-Necaşî*, Kum: Muessetu Neşr-u'l-İslamî, 1365-1986.
- es-Suyûtî, Celaluddin, *Târîhu'l-Hulefa*, Beyrut: Dar-u'l-Ma'rife, 1420-1999.
- İbn Cevzî, Ebû'l-Ferec Abdurrahman Ali b. Muhammed, *Muntazam fi Tarihi'l-Mülûk ve'l-Ümem*, Beyrut trz.
- İbn Esîr, İzzuddin Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1982.
- Kuhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-Muellifin*, Beyrut: Mektebetul Mesna, tarih yok.
- Le Strange, G., *Coğrafya-yi Tarihi-yi Serzeminha-yi Hilafet-i Şergî*, terc. Mahmud İrfan, Tahran: Bongahi tercüme ve neşri kitap, 1337-1958.
- Makdisî, Ebû Abdillâh Muhammed bin Ahmed, *Ahşenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-eqâlîm*, çeviri: Ali Nakî Münzevî, Tahran, Şirketi muellifan ve mutercimani İran, 1361-1982.
- Mirza Abdullah Efendî, *Riyâdu'l-'Ulemâ ve Hiyâzu'l-Fudala*, Kum, 1981.
- Muntecebuddîn Ali b. Bâbeveyh Razî, *el-Fihrist*, Kum: Ayetullah Mer'aşî Necefi Kütaphanesi, 1987.
- Müellif Mechul, *Ahbar-u'd-Devlet-i'l-Abbasiyye*, Beyrut: Daru Sadir, 1391-1971.
- Müstevfî, Hamdullah, *Nüzhetü'l-kuşûb*, Tahran: Tahurî, 1336-1957.
- Ravendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman, Meynevî, Müçteba, *Rahet-us Sudur ve Ayet-us Surur Der Tarihi Âli Selçuk*, Tahran, Emir kebir, 1364-1985.
- Şiblî Nu'mânî, Muhammed, *Şi'ru'l-Acem*, terc. Muhammed Takî Daî Gilanî, Tahran: İbni Sina, 1366-1988.
- Tusî, Muhammed bin Hasan, *Fihrist'u Kutubi's-Şia ve Usulihim ve Esma'i-l-Musannifin ve Ashabi'l-Usul*, (Kum: Mektebetu'l-Muhakkik et-Tabatabaî, 1420- 1999.